

к21

1853-р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова

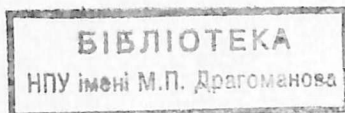
КАРАМАН Станіслав Олександрович

Індекс УДК 800 08.3:37

**ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГІМНАЗІЇ**

13.00.02 – теорія і методика навчання української мови

АВТОРЕФЕРАТ
на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ — 2000

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310227

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – член-кореспондент АПН України,
доктор педагогічних наук, професор,
БІЛЯЄВ Олександр Михайлович,
Інститут педагогіки АПН України

Офіційні опоненти – доктор педагогічних наук, професор
ПАЛАМАР Лариса Максимівна,
завідувач кафедри української філології для
неспеціальних факультетів, Київський національ-
ний університет імені Тараса Шевченка

доктор педагогічних наук, професор
МЕЛЬНИЧАЙКО Володимир Ярославич,
завідувач кафедри української мови,
Тернопільський державний педагогічний універ-
ситет імені М.Гнатюка

доктор філологічних наук, професор
ДУДИК Петро Семенович,
кафедра української мови, Вінницький держав-
ний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського

Провідна установа: Харківський державний педагогічний університет
імені Г.С.Сковороди, кафедра української мови,
Міністерство освіти і науки України, місто Харків

Захист відбудеться “**7**” вересня 2000 р. о 14 годині 30 хвилин на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01030, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01030, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано “**5**” серпня 2000 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.О.Козачук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Соціально-економічні зміни, процеси деформалізації й гуманізації, що розпочалися в суверенній Україні на межі нового тисячоліття, значною мірою сприяли створенню нових різноманітних навчально-виховних структур, які збагачують освітній простір, розширюють можливості для професійного становлення, інтелектуально-культурного розвитку особистості. Особливе місце у системі національної освіти відводиться гімназії. Реалізація національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), Концепції навчання державної мови в школах України, комплексної програми "Творча обдарованість" потребують нових підходів до визначення мети, завдань, змісту української мови в гімназії, а також випрацювання спеціальної методики, зумовленої, по-перше, науково-теоретичним рівнем програмового матеріалу, по-друге, освітніми завданнями, по-третє, суб'єктом навчально-виховного процесу – здібним учнем.

Формування у здібних учнів досконалих мовних умінь і навичок неможливе без урахування важливих принципів дидактики – інтенсифікації, індивідуалізації, диференціації та інтеграції навчання. Наукою доведено, що головний резерв інтенсифікації навчального процесу закладено саме в індивідуумі, в особистості учня, і результат навчання залежить, по-перше, від урахування індивідуальних особливостей уваги, сприймання, мислення, пам'яті учня, його характеру, емоційної сфери, життєвого і мовного досвіду; по-друге, від здійснення чіткої диференціації колективної (групової) та індивідуальної форм навчальної діяльності.

У багатьох країнах нині реалізуються різні моделі диференціації навчання, кожна з яких має свої переваги і недоліки. Умовно їх можна згрупувати в дві основні системи: гнучку – елективну, яка передбачає на певному етапі навчання вільний вибір предметів для вивчення їх на базі ряду обов'язкових дисциплін (США, Греція, Великобританія, Болгарія та інші), та жорстку, селективну, тобто фуркаційну – на завершальному етапі навчання: вибір тих або інших напрямів (профілів) у гімназіях, коледжах після закінчення єдиного загальноосвітнього закладу (Франція, Польща, Швеція та ін.).

Диференціація навчально-виховного процесу на сучасному етапі розвитку нашої держави стала визначальним фактором та умовою гуманізації і демократизації, відродження культуротворчої функції національної школи. Саме в ній педагоги справедливо вбачають нові можливості максимального розвитку дітей з різним рівнем здібностей.

Аналіз теорії і практики диференційованого навчання свідчить, що пов'язані з ним питання найменш розроблено. У здійсненні диференційова-

ного навчання важливу роль відіграє розуміння різних рівнів оволодіння навчальним предметом. Найбільш важливою для вибору рівня навчання є методична система – сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених її елементів – мети, змісту, методів, форм і засобів. Завдання посиленої складності повинні ставитись з урахуванням одного із рівнів навчальної програми: загальнонауковий, прикладний або одного чи кількох предметів поглибленого вивчення (програма творчого рівня) з правом вільного вибору предметів. При цьому частина навчальних предметів є обов'язковою, частина вивчається за вибором на одному з трьох рівнів (загальнонауковому, прикладному, творчому).

Учителі-практики і науковці за роки функціонування гімназії в незалежній Україні накопичили належний досвід роботи. Керівні органи освіти всебічно сприяють організації навчання учнів у школах нового типу, створюють умови для реалізації права вибору гімназистами певної професійної спрямованості навчання за їхніми інтересами, нахилами, здібностями. Якщо у 1990/1991 навчальному році в Україні функціонувало 37 гімназій, 28 ліцеїв, 596 шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови, то протягом дев'яти років кількість гімназій і ліцеїв помітно зросла, а саме: гімназій у 1999/2000 навчальному році збільшилося до 195, у них навчалось 97 599 учнів; ліцеїв – до 193, у яких -59918 учнів (із статистичних відомостей Міністерства освіти і науки України).

Не вдаючись до глибокого історичного екскурсу, зауважимо, що курс навчання в колишніх гімназіях, які функціонували в Україні в перші роки ХІХ століття, був чотирирічним, а з 1811 року став семирічним. Збільшення терміну навчання дозволило внести до навчального плану такі предмети: закон Божий, російську мову з церковнослов'янською і словесність, короткі основи логіки, латинську і грецьку мови, математику, географію і фізику з коротким курсом природознавства, історію, німецьку і французьку мови, каліграфію. Крім того, пропонувалось креслення й малювання (за додаткову плату); за бажанням батьків гімназисти мали змогу навчатися музики і танцям. Гімнастика і співи викладалися безкоштовно, в позаурочний час. Після закінчення випускникам надавалося право викладати в початковій школі або гімназії елементарний курс словесності, історії та арифметики.

З відомих причин понад 70 років тому усі гімназії в Україні було ліквідовано.

Становлення і розвиток шкіл нового типу на сучасному етапі, перший досвід плідного їх існування наштовкуються на безліч проблем щодо змісту, організації навчання української мови, а також належного методичного забезпечення.

Мета і завдання сучасних гімназій нині інші і визначаються новим соціальним замовленням:

- виховання громадянина України, якому притаманні висока культура, широка ерудиція, високий рівень національної самосвідомості;
- створення максимально сприятливих умов для освіти й розвитку здібних та обдарованих учнів;
- забезпечення права учня у виборі варіативної навчальної програми, а також спецкурсів, що відповідають його пізнавальним інтересам;
- розроблення нового змісту освіти;
- поширення педагогічних інновацій, передових технологій.

Проблему навчання української мови в гімназії частково висвітлено в працях В.Я.Мельничайка, М.І.Пентилюк, М.Г.Стельмаховича, В.Д.Горяного, В.І.Тихоші, А.Г.Галетової, О.М.Горошкіної та деяких статтях Л.І.Мацько, М.Я.Плющ, В.І.Цимбалюка, Г.Т.Шелехової, Л.В.Скуратівського та ін., опублікованих у науково-методичних журналах.

Важливими вважаємо теоретичні положення дисертацій Д.Ш.Ситдикової, С.Є.Трубачової, В.О.Шпортенко, К.В.Перистої, І.С.Карасової, О.М.Горошкіної та ін., де підкреслюється потреба вдосконалення окремих форм проведення занять. Зазначені автори дисертацій, крім О.М.Горошкіної, яка досліджує особливості методики навчання української мови на фуркаційному етапі в гімназії, досліджують проблеми розвитку індивідуальної, фронтальної, групової форм.

Тим часом у лінгводидактиці немає спеціальних досліджень із проблем змісту і технології навчання української мови в 5-11 класах гімназії. Не створено принципово нової за своїм змістом і спрямуванням програми з української мови для гімназій із таким структуруванням теоретичного матеріалу, яке акцентувало б увагу учнів не лише на пріоритет знань про мову, а й на живомовну практику, на досконале оволодіння культурою мовлення. Потребують ґрунтовного дослідження й такі проблеми, як професійна підготовка майбутніх учителів до роботи в гімназії. Не з'ясовано, яким формам і методам навчання належить віддати перевагу, не визначено порядок відбору здібних учнів до навчання в гімназії, термін навчання. Першорядним у навчанні мови залишається загальноосвітня мета – закласти міцний ґрунт лінгвістичної підготовки здібних і обдарованих учнів; виробити в них уміння самостійно поповнювати і творчо застосовувати набуті знання в різних мовленнєвих ситуаціях; розкрити невичерпні скарби рідного слова, сформувати особистість, яка відзначалася б свідомим ставленням до державної мови, високою мовною компетентністю і готовністю до подальшого професійно-орієнтованого навчання. Як показує практика, ці знання не завжди трансформуються в уміння, про що свідчить стан мовленнєвої культури випускників гімназії, вищих

навчальних закладів, а відтак і більшості громадян України. Найголовніша причина цього – низький рівень сформованості мовленнєвих умінь і навичок. Засвоюючи граматику і правопис, яким учителі традиційно приділяють найбільше уваги, значна частина учнів гімназії виявляє переважно низький і достатній рівень комунікативної компетенції.

Зазначене свідчить про необхідність наукового обґрунтування змісту, форм, методів і технології навчання української мови в гімназії.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, теоретичною і практичною значущістю наукової розробки змісту мовної освіти та оптимальних форм і технології навчання української мови в гімназії, по-друге, необхідністю підвищення рівня мовленнєвої культури випускників гімназії, їх комунікативної компетенції та формування готовності до подальшого професійно-орієнтованого навчання, по-третє, недостатнім опрацюванням проблем навчання гімназійного курсу мови в лінгводидактиці.

Отже, соціальна зумовленість методологічної перебудови освіти, необхідність удосконалення навчання української мови, зокрема в гімназії, потреби педагогічної практики визначили тему нашої роботи “Зміст і технологія навчання української мови в гімназії”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з проблематикою наукової роботи кафедри методики мови і літератури Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова і є складовою комплексної теми “Теорія і технологія навчання та виховання в системі освіти”, програмою “Творча обдарованість”, зосередженою на дослідженні сучасних підходів до навчання і виховання здібних та обдарованих учнів, вимогами Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”).

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови в гімназії.

Предмет дослідження – удосконалення змісту й розробка ефективної методики навчання української мови в закладі нового типу.

Мета дослідження – науково обґрунтувати теоретичні основи і розробити систему навчання української мови в гімназії, що ґрунтується на засадах індивідуалізації, диференціації та інтеграції і має професійну спрямованість.

В основу дисертаційного дослідження покладено **припущення** про те, що ефективність лінгвістичної підготовки учнів гімназії значно підвищить-ся за умови:

- уточнення і поглиблення змісту гімназійного курсу мови з урахуванням сучасного рівня лінгвістичної науки;
- впровадження спеціально розробленої дидактичної моделі навчання здібних і обдарованих учнів;
- забезпечення необхідних дидактичних вимог навчання української мови (варіативність мовного матеріалу, максимальне врахування інтелектуальних запитів і здібностей гімназистів, залучення їх до

пошуково-дослідницької діяльності, застосування інноваційних технологій навчання).

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

- на основі аналізу психолого-педагогічної, науково-методичної, навчальної літератури та законодавчих документів визначити стан вивчення досліджуваної проблеми в науці й практиці;
- узагальнити досвід учителів-словесників та педагогічних колективів гімназій, що функціонують в Україні;
- зробити порівняльний аналіз змісту і структури чинних програм, підручників, посібників для загальноосвітньої школи та програм, підручників, посібників з української мови для гімназій;
- визначити мету навчання української мови в гімназії;
- створити дидактичну модель лінгвістичної підготовки здібних і обдарованих учнів, виховання у них психологічної готовності до подальшого професійно-орієнтованого навчання;
- на основі спроектованої дидактичної моделі підготувати навчально-методичний комплект (програми, підручники, посібники, збірники, робочі зошити);
- теоретично обґрунтувати доцільність створення професійної моделі учителя гімназії;
- розробити методику навчання української мови в гімназії й експериментально перевірити її ефективність.

Методологічною основою дослідження є філософські ідеї про пізнання й відображення дійсності в людській свідомості, про єдність мови й мислення; положення про системний підхід як методологічний засіб наукового пізнання педагогічних явищ; психолого-педагогічна теорія засвоєння знань, формування умінь і навичок у процесі активної діяльності; діалектичне положення про розвиток і формування особистості; законодавчі акти і концепції з проблем гуманізації й гуманітаризації освіти та ролі мови в цьому процесі; концепція перебудови освіти в умовах відродження національної самосвідомості, спрямована на різнобічний розвиток особистості та її мовленнєвої діяльності.

Для розв'язання поставлених **завдань** використано комплекс **методів** дослідження:

теоретичні: аналіз проблеми на основі опрацьованої літератури з мовознавства, психолінгвістики, лінгводидактики; стану навчання української мови в гімназії для виявлення актуальних проблем наукового дослідження, його завдань і засобів; методичний аналіз мовного матеріалу, поданого в програмах і підручниках; статистична обробка і порівняльна характеристика результатів традиційного і дослідного навчання;

емпіричні: спостереження й аналіз уроків української мови в гімназії; використання власного досвіду роботи й узагальнення досвіду вчителів;

анкетування учителів і учнів; гіпотетичне моделювання курсу української мови в гімназії;

Педагогічний експеримент: (констатуючий, пошуковий у формі експериментально-дослідного навчання, формуючий і контрольний), якісний і кількісний аналіз результатів експериментально-дослідного навчання (проект програми, підручник та комплект навчально-методичних посібників) і масового (підручники, посібники, робочі зошити), розробка концепції, її апробація, впровадження в практику гімназії та в систему підготовки і перепідготовки вчителів-словесників.

Дослідження, розпочате в 1993 році, виконувалося в гімназіях міста Кривого Рогу, на кафедрі української мови Криворізького державного педагогічного університету, а з 1995 року – на кафедрі методики української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова і охоплює широке коло взаємопов'язаних проблем щодо створення цілісної системи навчання української мови в гімназії. Воно здійснювалося упродовж семи років під керівництвом і за безпосередньою участю автора дисертації.

У ньому виділяємо чотири етапи: 1) 1993-1994; 2) 1994-1996; 3) 1996-1998; 4) 1998-2000 р.

На кожному з них дослідження проводилося за двома основними напрямками:

- а) теоретичне обґрунтування системи навчання української мови в гімназії;
- б) перевірка ефективності науково обґрунтованої методики навчання української мови та впровадження її у практику гімназії.

На *першому етапі* (1993-1994 рр.) вивчалися архівні матеріали, науково-методична, психолого-педагогічна література, узагальнювався досвід роботи вчителів-словесників різних регіонів України. Результати цього етапу відображено в науково-методичних статтях, у виступах на науково-практичних конференціях, педагогічних читаннях, семінарах, у лекціях для студентів-філологів та вчителів на курсах післядипломної перепідготовки.

На *другому етапі* (1994-1996 рр.) дослідження проводилося за діючими програмами і підручниками для загальноосвітніх шкіл, а також паралельно за розробленою автором варіантною програмою і посібниками для поглибленого вивчення фонетики, морфології, синтаксису.

У зв'язку з тим, що гімназії ще не мали підручників, навчальних посібників, які будувалися б на новій науково-методичній основі, здобувачем розроблено до кожної теми узагальнюючі схеми, таблиці, дидактичний матеріал. На цьому етапі дослідження ставилося завдання уточнити зміст і технологію навчання української мови в гімназіях гуманітарного профілю, реалізувати ідею вивчення програмового матеріалу укрупненими, логічно завершеними частинами з використанням узагальнюючих схем, таблиць, опорних конспектів, текстів-опор.

Експериментальна перевірка ефективності запропонованої варіантної програми та технології навчання української мови в гімназії проводилася в Київській, Дніпропетровській, Донецькій, Херсонській, Черкаській, Луганській, Львівській, Одеській, Кіровоградській областях. Результати дослідження висвітлено в доповідях на науково-практичних конференціях а також у статтях, збірниках.

На третьому етапі дослідження (1996-1998 рр.) здійснювалася подальша розробка наукових основ методики навчання української мови в гімназії, протягом якого уточнювався зміст, визначалась ефективність методів, прийомів, засобів і технології навчання рідної у 5-9 та 10-11 класах. У ряді статей, опублікованих у журналі “Дивослово” та збірниках наукових праць викладачів вищих навчальних закладів, розкрито важливі аспекти технології навчання української мови в гімназії, що ґрунтується на комунікативно-діяльнісному підході до організації навчально-виховного процесу, а також проблему професійної підготовки студентів-філологів до роботи в школах нового типу.

На цей час припадає апробація підручника “Рідна мова” для учнів 8 класу гімназії, підготовленого до друку в співавторстві і рекомендованого МО України, яка здійснювалася в Дніпропетровській та Херсонській областях.

Четвертий етап дослідження (1998-2000 рр.) став найбільш плідним. У січні 1998 року видано навчальний посібник у двох книгах “Українська мова. Усний і письмовий (диктант) екзамен. Поглиблений етап вивчення” і “Робочий зошит” до нього. На замовлення МО України в 1998 році видано (у співавторстві) навчально-методичний комплект для випускних екзаменів у школах різних типів, а саме:

- а) збірник диктантів для випускних екзаменів;
- б) збірник текстів для переказів на випускних екзаменах, а також посібник “Як писати переказ”, що масово використовуються в усіх загальноосвітніх закладах України.

У 2000 році вийшло у світ монографічне дослідження, в якому охоплено найважливіші питання, пов'язані з вивченням української мови в гімназії: зміст і принципи побудови курсу, системний підхід до організації навчання, основні аспекти розвитку мовлення здібних учнів, особливості роботи над текстом професійної спрямованості тощо.

Результати дослідження висвітлено в науково-методичних статтях, збірниках наукових праць, підручниках, посібниках.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше обґрунтовано теоретичні основи й створено цілісну систему навчання української мови в гімназії (уточнено зміст, удосконалено технологію, різноманітні форми проведення занять), реалізовану в програмах, підручниках, методичних посібниках, що становить основу теоретичної і мовленнєвої компетенції

учнів, забезпечує вищий рівень розвитку комунікативних умінь і навичок і сприяє інтенсивній підготовці до подальшого професійно-орієнтованого навчання.

Теоретичне значення дослідження полягає у науковій розробці ключових питань теорії навчання української мови в гімназії: уточнення концепції, перегляд змісту, вдосконалення технології занять, особливості засвоєння мовної теорії учнями. Результати дослідження можуть слугувати базою для подальшого вдосконалення теорії навчання мови в закладах нового типу.

Практичне значення проведеного дослідження визначається широкою сферою використання його результатів, які знайшли своє відбиття в створених дисертантом програмах, підручниках, посібниках, дидактичних матеріалах з української мови, мають прямий вихід в практику роботи вчителів гімназії та викладачів вищих педагогічних навчальних закладів.

Під керівництвом автора продовжується дослідження окремих проблем методики навчання української мови в гімназії, що поглиблюють та доповнюють зміст пропонованої концепції.

Особистий внесок здобувача. Уточнено зміст гімназійного курсу української мови. Здійснено експериментально-дослідне навчання в десяти гімназіях різних регіонів та областей України. Укладено програму з української мови для гімназій та студентів-філологів педагогічних інститутів й університетів. Видано авторсько-колективний посібник у двох книгах і робочий зошит до нього загальним обсягом 392 сторінки. Перша книга є авторською (обсяг – 216 сторінок), друга книга і робочий зошит виконані за редакцією автора (загальний обсяг – 176 сторінок, з яких 104 – авторських). Видано навчально-методичний комплект (у співавторстві), до якого ввійшли: а) Збірник диктантів для випускних екзаменів (загальний обсяг – 192 сторінки, із них авторських – 48); б) Збірник текстів для переказів на випускних екзаменах (загальний обсяг – 256 сторінок, із них авторських – 64); в) навчально-методичний посібник “Як писати переказ” (загальний обсяг – 224 сторінки, із них авторських 104 сторінки); г) монографічне дослідження (загальний обсяг – 272 сторінки), в якому обґрунтовано методичні підходи до вивчення мовної теорії в гімназії.

Апробація результатів дисертації. Попередні результати дослідження доповідалися дисертантом на міжвузівській науково-практичній конференції з проблем викладання шкільного курсу мови (м. Слов'янськ, 1994 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем формування національної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл (м. Кривий Ріг, 1995 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції з питань вдосконалення навчально-виховного процесу в гімназії гуманітарного профілю (м. Новомиргород, Кіровоградської обл., 1996 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції з проблем гуманізації навчально-виховного процесу у педагогічній теорії

та практиці національної школи (м. Кривий Ріг, 1996 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 85-річчю з дня народження А.С. Малишка (м. Київ, 1997), Всеукраїнському семінарі завідуючих секторами гуманітарних дисциплін, методистів української мови і літератури обласних інститутів післядипломної освіти (удосконалення вчителів) з проблем вивчення української мови і літератури у загальноосвітніх школах, школах нового типу (ліцях, гімназіях), школах (класах) з поглибленим вивченням цих предметів у 1998/99 навчальному році (м. Херсон, 1998 р.).

3 концептуальними положеннями дослідження студентів та аспірантів принагідно знайомили в лекціях, на практичних і лабораторних заняттях.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 39 робіт. Із них – 2 монографії, 2 підручники, 6 посібників, 1 збірник диктантів, 1 збірник текстів для переказів, 8 методичних рекомендацій, 1 програми для інтенсивного вивчення курсу української мови, 2 програми для гімназій гуманітарного профілю, 10 статей, 1 робочий зошит, 5 тез доповідей, 1 виступ на УТ.

Структура й обсяг дисертації. Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, 7 розділів (всередині яких міститься 44 схеми і 33 таблиці), висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 450 сторінок. Список використаних джерел нараховує 270 найменувань на 18 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, сформульовано гіпотезу, схарактеризовано методи та етапи роботи, розкрито науково-практичну значущість одержаних результатів, подано відомості про апробацію матеріалів дослідження та особистий внесок здобувача.

У **першому розділі** дисертації – “Вузлові питання мовної освіти в гімназії” – на основі аналізу різних підходів до визначення мети і завдань навчання української мови (О.М.Біляєв, М.С.Вашуленко, Л.І.Мацько, Л.М.Паламар, М.І.Пентилюк, Г.В.Онкович, Т.К.Донченко, О.М.Горошкіна, В.І.Тихоша та ін.), практичного досвіду вчителів-словесників гімназій України, теоретичних узагальнень, зроблених у процесі експериментального дослідження, сформульовано освітню мету: навчання української мови в гімназії повинно закласти міцний підмурівок лінгвістичної підготовки здібних і обдарованих учнів; виробити в них уміння самостійно поповнювати і творчо застосовувати набуті знання в різних ситуаціях, пов'язаних із змістом предмета; розкрити невичерпні можливості скарбів рідного слова; сформувати мовну особистість, яка відзначалася б свідомим ставленням до мови, високою

мовною компетенцією і готовністю до подальшого професійно-орієнтованого навчання.

У процесі дослідження автор звертався до наукових положень, сформульованих у працях мовознавців (С.П.Бевзенко, А.О.Грищенко, В.В.Німчук, К.Г.Городецька, С.І.Дороршенко, М.П.Кочерган, П.С.Дудик, Л.І.Мацько, О.С.Мельничук, В.М.Русанівський, Н.І.Тоцька, М.Я.Плющ, О.О.Потебня, М.М.Шанський, І.П.Ющук); дидактів (А.М.Алексюк, В.І.Бондар, Ю.К.Бабанський, Л.В.Занков, І.Я.Лернер, М.І.Махмутов); психологів (Д.М.Богоявленський, Г.С.Костюк, О.О.Леонтьєв, Н.О.Менчинська, І.О.Синиця); методистів (С.Х.Чавдаров, О.М.Біляєв, М.С.Вашуленко, С.І.Дорошенко, В.І.Масальський, І.С.Олійник, М.І.Пентилюк, Л.М.Паламар, Г.В.Онкович, О.В.Текучов, Л.П.Федоренко, Є.М.Дмитровський та ін.), що сприяли стабілізації теорії і практики основних розділів мовознавства і розвитку методики навчання шкільного курсу мови.

Змістова спрямованість курсу української мови в гімназії реалізується органічною єдністю і взаємодією чотирьох компонентів: лінгвістичного, етнокультурознавчого, функціонально-стилістичного і методологічного.

Експериментально доведено, що усі чотири компоненти змісту повинні засвоюватися у взаємозв'язку на основі структурного елемента теми – тексту, який виконує різні дидактичні функції: як джерело навчальної інформації, зразок реалізації певної комунікативної мети, засіб активізації життєвого досвіду учня, матеріал для спостереження, постановки проблемного завдання, матеріал для переказів різних видів, редагування, матеріал для творчої роботи тощо.

Подано ретроспективний аналіз відомих у світовій навчальній практиці видів диференціації (так звані “гомогенні” і “гетерогенні” класи), обґрунтовано доцільність диференціації навчання української мови, а також визначено орієнтовні етапи мовної освіти здібних та обдарованих учнів: I етап – початкова школа (1-3/4 класи); II – середні (5-9 класи); III – старші (10-11/12) класи гімназії; IV етап – вищий освітній заклад та окреслено завдання кожного етапу мовної освіти.

На основі аналізу архівних матеріалів, збірників законодавчих та нормативних актів Міністерства освіти і науки України висвітлено питання історії розвитку мовної освіти в гімназії, що розглядається в контексті вітчизняної історії.

Аналіз лінгводидактичної спадщини з проблеми навчання рідної мови (К.Д.Ушинського, І.І.Огієнка, С.Ф.Русової, В.О.Сухомлинського та ін.) переконує, що навчання мови – нелегка справа, оскільки це не просто передача знань, практичних умінь і навичок, а, за висловом В.О.Сухомлинського, *“це передусім виховання. Виховання розуму, формування думки, копітке різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя людини”*.¹

¹ Сухомлинський В.О. Вибр. твори: 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 250.

Українська мова як державна і нині належно не функціонує в Україні. Недооцінюються її великі виражальні можливості, надбані українським народом за сотні минулих літ.

Факти байдужого ставлення до вивчення української мови можна пояснити конкретними суспільно-політичними умовами. По-перше, національне збайдужіння має витоки ще з часів жорстокої політики Петра I та Олександра II, спрямованої на цілковите знищення української мови, на усунення її з усіх сфер громадського і культурного життя. По-друге, у роки становлення Радянської влади на Україні підступною виявилася політика “українізації”, у період якої відбувалося моральне й фізичне винищення української еліти, масове виселення українського хлібороба-куркуля до Сибіру, вимирання від страшного голодомору. По-третє, у 60-ті роки розгортається політика тотальної русифікації в галузі освіти, внаслідок чого українську мову було вилучено з діловодства, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. В академіях, університетах, інститутах, музеях, в усіх установах панувала російська мова. Все українське лежало десь глибоко в архівах. Натомість накладалося ідеологічне “табу” на вивчення об’єктивних фактів історії, на впровадження звичаїв і обрядів. На кращих представників української інтелігенції навішувалися ярлики “буржуазні націоналісти”. З пантеону української літератури вилучалися твори тих письменників, які відверто захищали мову, звичаї й традиції нашого народу.

Історія свідчить, що національна еліта твориться освітою, національною мовою і духом. Через це у процесі повернення до своєї мови, звичаїв, традицій, культури, історії учителям-словесникам гімназії доводиться не просто навчати мови, а й формувати національну свідомість юних громадян незалежної України.

В умовах небувалого зростання потреб суспільства у висококваліфікованих учителях-словесниках та з розвитком системи освіти в Україні назріла доконечна потреба перегляду навчального плану та програми “Шкільного курсу української мови і методики його викладання” у вищому педагогічному закладі освіти.

Для ефективної підготовки майбутніх учителів до роботи в навчальних закладах нового типу нами розроблено програму і систему занять методичного спецкурсу “Актуальні проблеми навчання української мови в гімназії”. Організаційними формами роботи обрано лекційні, практично-лабораторні і практично-семінарські заняття, підготовка і проведення навчально-тренувальних уроків, добір практичних завдань, виготовлення узагальнюючих схем, таблиць, моделей-опор, виписки з методичної літератури цікавих ідей та ефективних навчальних прийомів роботи з учнями, написання рефератів на пропонувану викладачем або самостійно обрану студентом тему, виїзні засідання в гімназіях.

Особливістю побудови системи занять спецкурсу з методики мови є відбір того матеріалу для роботи із студентами, який би забезпечив формування вмінь раціонально організувати навчальний процес вивчення української мови в школах нового типу.

Тематикою практичних занять передбачено проведення експериментальних досліджень. Пропонуються розробки уроків узагальнюючого повторення, закріплення вивченого, з розвитку зв'язного мовлення, обговорення і розв'язання питань та завдань проблемно-пошукового характеру. Майбутні словесники вчать прогнозувати можливі утруднення в засвоєнні гімназистами програмового матеріалу, обґрунтовувати варіантні підходи подолань таких утруднень, складати методичні поради та рекомендації для проектування системного викладу теоретичного матеріалу в кількох аспектах: *понятійному, дидактичному, лінгвістичному, психологічному, логічному і виховному*.

Створюючи моделі системного викладу теоретичного матеріалу з теми і захищаючи їх на залікових заняттях, студенти переконуються, що для досягнення вищої результативності засвоєння учнями виучуваної теми багато важить вміле поєднання кількох аспектів, які охоплюють здебільшого всі ланки пізнання і навчання мови.

У монографії (1), підручнику (2), статтях (18, 22, 24) показано, що органічне поєднання навчальної і наукової роботи посилює практичну спрямованість спецкурсу, сприяє формуванню у студентів майстерності, розвитку професійного інтересу, методичної гнучкості, дає змогу усвідомити завдання і особливості змісту, форм і методів навчання української мови в гімназії.

У **другому розділі** – “Особливості організації занять з української мови в гімназії” – відзначається, що учень гімназії – особистість, яка достатньо усвідомлює елітарність свого навчального закладу, власні інтелектуальні можливості, психологічно підготовлена до спілкування і співпраці, тому теоретичний матеріал у процесі дослідного навчання опрацьовувався з урахуванням того, що вчитель виступає керівником навчально-пізнавального процесу, який логічно пояснює усі тонкощі теми у певному порядку із застосуванням мнемонічних прийомів, узагальнюючих схем, таблиць, моделей. Навчальна робота учнів на уроці організовувалася шляхом виконання вправ та завдань проблемного характеру, проведення спостережень, внесення уточнень і доповнень. Крім того, застосовувалися найрізноманітніші методи і прийоми, практикувалися різнотипні уроки, у тому числі й так звані нестандартні, вивчалася система роботи найдосвідченіших учителів-словесників гімназій; узагальнено багато цінного й ефективного з практики навчання української мови, проте виявлено і низку нерозв'язаних проблем, що спричиняються, по-перше, відсутністю належного навчально-методичного забезпечення, по-друге, недостатнім урахуванням у навчальному процесі вимог щодо саморозвитку, самовираження та самореалізації

здібних учнів, по-третє, стереотипами навчання, перенесеними із загально-освітньої школи, які почасти гальмують перехід на більш “гнучкі” методичні системи.

Спостереження показали, що навіть досвідченим учителям не завжди вдається від початку до кінця наповнити урок змістовною навчальною роботою, інколи учні працюють самі по собі, вчитель – сам по собі.

Виявляється, причина в тому, що на таких уроках вчитель за звичкою працює із здібними учнями так, як у середній школі, тому й не вдається досягти очікуваної результативності уроку.

Проведене дослідження, власні спостереження переконують, що основна стратегія вчителя-словесника гімназії полягає, по-перше, у відмові від прийнятих шаблонів і стереотипів, пошуках нових оцінок, узагальнень, підходів, проявах мислительної гнучкості й оперативності; по-друге, у врахуванні психологічних та соціальних чинників (потреби, психічний стан здібних учнів, почування певності й безпечності, відчуття кожного членом групи). Для задоволення усіх аспектів навчання необхідно пам’ятати також, що в цьому процесі беруть участь й інтелект, і емоції, і фізичний стан людини, і що, крім безпосереднього задоволення з досягнутих успіхів, учні повинні відчувати, що їхні заняття мають сенс, вписуються в загальну картину життя – і їхнього особистого, і загальнолюдського.

Зміст навчання мови в гімназії – це справді об’єктивний бік процесу навчання. У зв’язку з цим у навчальних планах, програмах, підручниках і посібниках нами визначено комплекс завдань, на які повинен орієнтуватися вчитель-словесник та учень гімназії. Навчальний план гімназії потребував коректив і уточнення змісту, оскільки основний курс рідної мови повністю не враховує можливостей та інтелектуальних запитів кожного гімназиста. Результати анкетування свідчать, що освітні інтереси учнів гімназії виходять за межі змісту основного курсу, тому виправданим, на наш погляд, є введення до навчального плану лінгвістичних спецкурсів і курсів за вибором, які сприятимуть самовираженню і самореалізації здібних учнів та підготовці до професійно-орієнтованого навчання.

Сучасними науковими дослідженнями і практикою роботи гімназії визначено чотири пріоритетні напрями в оновленні змісту освіти, а саме: лінгвістичний, етнокультурознавчий, функціонально-стилістичний та методологічний.

Першим складником та фундаментом становлення системи мовної освіти в гімназії вважаємо етнокультурознавчий аспект, який передбачає вивчення української мови у контексті оновлення і розширення її функцій, зростання інтересу здібних учнів до народознавства, української літератури, усної народної творчості, народних звичаїв, традицій, народної педагогіки тощо. Це один із головних напрямів оновлення й реалізації змісту гімназійного курсу української мови.

Другим складником у комплексі першочергових заходів оновлення змісту лінгвістичної освіти є співвідношення інтенсивного і екстенсивного навчання, орієнтація на конденсацію теоретичного матеріалу, вивчення його укрупненими одиницями засвоєння (блоками).

Зміщення акцентів із навчання насамперед граматики на оволодіння мовою як даром рідного слова, на вправління в усному й писемному мовленні, спілкуванні, на розвиток зв'язного мовлення, вважаємо, – зовсім не означає, що має бути послаблена увага до граматики. Навпаки, видані автором програми, посібники, підручники, робочі зошити з української мови спрямовані на органічне поєднання роботи з розвитком культури мови й мовлення, спілкування з одночасним засвоєнням теоретичних знань та підвищенням правописних і стилістичних умінь і навичок.

Ураховуючи нові науково-методичні засади організації навчально-виховного процесу в школах нового типу, які окреслені Концепцією навчання державної мови в школах України, програмою “Освіта” (“Україна ХХІ ст.”) та Комплексною програмою “Творча обдарованість”, на основі експериментального дослідження й аналізу чинної програми було розроблено авторську програму з української мови для гімназії та методичні рекомендації щодо її реалізації. На Всеукраїнській науково-практичній конференції, що проходила в травні 1996 року в Златопольській гімназії Кіровоградської області програма одержала схвалення. (32).

Зміст програми укладався таким чином, щоб усі, без винятку, відомості, які здобувають учні з різних розділів науки про мову, відповідали лінгвістичним уявленням про мовні факти. Особливе місце відведено практичному засвоєнню мовного матеріалу. Рекомендовано широко впроваджувати граматику-стилістичні вправи, аналіз текстів, роботу з лексичними і граматичними синонімами, мовні спостереження, конструювання, редагування текстів та інші види робіт, які сприяють засвоєнню теоретичних відомостей, вдосконаленню культури мовлення та розвитку мовного чуття й логічного мислення гімназистів.

У програмі вихідними позиціями є: осмислення місця конкретної теми в системі занять; триєдина мета уроку; акцент на наскрізний зв'язок теоретичного матеріалу (фонетика, орфоєпія, орфографія, лексикологія, фразеологія, будова слова, словотвір, морфологія, синтаксис і пунктуація); культура усного мовлення; культура писемного мовлення; тексти та контрольні слова для написання різних видів диктанту; система модульно-розвивальних занять; розвиток зв'язного мовлення; узагальнення і систематизація вивченого; використання художніх взірців як текстів-опор; використання узагальнюючих схем, таблиць, опорних конспектів, за якими проводиться вивчення та узагальнення програмового матеріалу; підготовка і проведення залікового заняття.

На основі творчого осмислення і використання всіх закладених у програмі можливостей, а також досвіду роботи окремих педагогічних колективів, пропозицій учителів дисертантом розроблено два варіанти програми, що дають змогу відповідно до фахового рівня та майстерності вчителя і підготовленості учнів, поглиблено вивчати українську мову.

Перший варіант програми укладено з певними змінами в змісті, структурі та розподілі навчальних годин. Програма ґрунтується на лінійному, модульному та спіралевидному принципах, що дає змогу вивчати програмовий матеріал шляхом поступового розширення і поглиблення теоретичних відомостей, вироблення практичних умінь і навичок, виділення тем, розділів для узагальнення, повторення та закріплення.

Другий варіант передбачає навчання української мови не за лінійним рухом у засвоєнні змісту мовного матеріалу, а шляхом поглибленого вивчення укрупнених логічно завершених частин з використанням узагальнюючих схем, таблиць, опорних конспектів; органічне поєднання роботи з культури мови й мовлення, спілкування з одночасним підвищенням правописних і стилістичних умінь та навичок.

Крім того, кожний із варіантів забезпечує вільний вибір спецкурсу з української мови або поглибленого вивчення окремих розділів програми. При цьому визначено такі навчальні завдання курсу української мови в гімназії:

- 1) дати учням ґрунтовні знання про українську мову (її лексичний склад та граматичну систему) як основу для формування мовних і мовленевих умінь та навичок;
- 2) навчити гімназистів користуватися всіма багатствами мовних засобів (сприяти постійному збагаченню словникового запасу, розвитку і вдосконаленню граматичної будови мовлення);
- 3) забезпечити засвоєння учнями орфоепічних і граматичних норм української літературної мови;
- 4) сформуванню в гімназистів умінь й навички комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання відтворення і продукування власних висловлювань з дотриманням українського мовленнєвого етикету;
- 5) виробити в учнів стійкі орфографічні та пунктуаційні навички й умінь пізнавати за словами й граматичними формами національне світосприймання, ментальність народу;
- 6) формувати у гімназистів творчі та дослідницькі умінь й навички, належну мовленнєву компетенцію.

Перехід на нові програми з української мови учнів 5-11 класів гімназії викликав потребу створення нових підручників і посібників.

З відродженням української національної школи зміст підручників має відповідати новому соціальному замовленню суспільства. Створенню

навчально-методичного комплексу передував пошук оптимального розв'язання цілої низки методичних проблем, серед яких особливе місце посідала проблема вдосконалення форм і методів навчання української мови й культури адресата підручника. Теоретичною базою для такого вдосконалення стала лінгвокраєзнавча та етнокультурознавча теорія слова, що спрямована на виявлення специфіки вивчення предмета.

Щоб навчання української мови в гімназії забезпечувало засвоєння знань про структуру, функції, походження і розвиток як базу для формування поглядів на мову та набуття мовних і мовленнєвих умінь і навичок, до підручників і посібників добиралися тексти різної тематики, які призначені не тільки для розширення й активізації лексичного запасу, виконання граматичних завдань, а й для ознайомлення учнів із життям українського народу, його історичним минулим та сучасним, його культурою, побутом, звичаями.

Для поглиблення знань й удосконалення комунікативних умінь і навичок учнів гімназії вперше в методиці навчання української мови розроблено навчально-методичний комплект, яким передбачено переорієнтацію вчителя й учня гімназії на оновлений зміст курсу української мови й відповідну технологію навчання здібних учнів.

Експериментальна перевірка авторської програми, а згодом підручника, посібників, широка апробація змісту навчання української мови в 5-11 класах учителями України підтвердила методичну доцільність нашої концепції, яка знайшла підтримку в авторів чинних програм, статей, монографічних досліджень.¹

Навчання мови в гімназії характеризується своїми закономірностями і принципами, має свої особливості, що накладає відбиток як на зміст уроку, так і на його організацію.

На етапі експериментально-дослідного навчання нами було розроблено систему, яка охоплювала всі основні моменти уроку – від постановки цілей і проектування навчального процесу до перевірки його ефективності, крім того, повно моделювала соціокультурний простір і давала змогу реалізувати позитивний потенціал особистості в оволодінні національними надбаннями. Крім того, апробувалися модульно-розвивальні заняття. Отримані результати переконують, що застосування модульно-розвивальної системи навчання на фураційному етапі не викликає в учнів старших класів гімназії особливих утруднень, оскільки в середніх класах ними напрацьовується досвід навчальної роботи над укрупненими, логічно завершеними частинами (формуються навички послідовності здійснення розумових операцій, формулювання самостійних висновків, моделювання

¹ Свідченням цього є багаторазові посилання на наші праці, залучення їх до списків рекомендованої літератури для вчителів і студентів.

лінгвістичних явищ та правил за допомогою графічних позначок, символів; розвивається лінгвістичне мислення тощо).

Ця система дозволяє вчителю застосовувати власні умовні позначення, моделюючи окремих урок або усю навчальну тему чи розділ, передбачає комбінування різних методів і прийомів навчання, видів наочності, опорних конспектів, ілюстративного та дидактичного матеріалу, відкриває шлях до творчості.

Враховуючи одне із основних завдань гімназійного курсу української мови – цілеспрямовану підготовку до подальшого професійно-орієнтованого навчання, нами апробовано і виділено як окремих тип “Уроки творчого спілкування”. Маємо на увазі уроки, на яких практикується проведення окремих структурних елементів уроку учнями у ролі вчителя. Експериментальна перевірка підтвердила спроможність учнів у творенні та проведенні таких уроків, особливо в 10 -11 класах.

До проведення уроків творчого спілкування учні проходять певні етапи, зокрема: робота починається з повторення матеріалу в парах “учень-учень”, в яких один виступає в ролі вчителя, інший – у ролі учня; потім захищається обрана тема. Учні самі обирають собі партнерів, а також тематику для уроків творчого спілкування. Відбувається цей процес майже без втручання вчителя. Принцип демократизації, гуманізації навчального процесу відіграють провідну роль. Така форма проведення занять забезпечує формування культури мовлення, навичок взаємоконтролю при переході на новий шабель засвоєння знань, сприяє розвитку усного мовлення учнів, умінню аналізувати відповіді, вести бесіду, спілкуватися.

І, нарешті, ще один тип уроку – урок творчої лабораторії учня, – який впроваджувався під час проведення дослідного навчання в 15 класах гімназій. Уроки творчої лабораторії учня – це вияв творчих здібностей у виступах, на семінарських заняттях, колоквиумах, під час захисту рефератів.

Сучасні лінгводидакти (О.М.Біляєв, М.І.Пентилюк, М.С.Вашуленко, Г.В.Онкович, В.Я.Мельничайко, Л.М.Паламар, К.М.Плиско, П.П.Кордун, Л.В.Скуратівський, Г.Т.Шелехова, І.М.Хом’як, Т.К.Донченко, Л.Ф.Мірошніченко) вважають, що настав час перетворити лозунгове навчання на процес всебічного розвитку потенційних творчих можливостей кожної дитини.

Саме цій меті служить розроблена нами і впроваджена в практику роботи гімназії методика розвитку дослідницьких і творчих здібностей учнів старших класів на засадах інтеграції.

Інтегрування є об’єктивно складним процесом у будь-якій галузі діяльності. Формування у філологічно здібних учнів цілісного уявлення про зміст і структуру мовної системи, теоретичних знань і практичних навичок можливе за умови забезпечення належного єдиного методологічного, методичного, наукового, естетичного рівня навчання як

гімназійного курсу мови, так і спеціальних лінгвістичних курсів, їх специфіка полягає в тому, що вони тісно пов'язані, з одного боку, з базовим курсом мови, з українською літературою, а з другого боку, вони є їх органічним продовженням, інтегруючими курсами, що виникли на стику лінгвістики і літературознавства, лінгвістики і природничих наук тощо.

Уведення різноманітних спецкурсів викликає особливий інтерес в учнів старших класів гімназії не тільки до української мови, а й до історії рідного краю, фольклору, до літератури. Саме такими інтегруючими курсами можуть бути спецкурси із ономастики, топоніміки, риторики, стилістики, фольклору, культури мовлення тощо. Обсяг і структура спецкурсів залежить від кількості годин, від того, в якому класі вони вивчаються.

Розроблені нами форми проведення занять спецкурсів у гімназії дають можливість вибору, варіювання інтегруючими курсами, а головне, спонукають учителів до творчої роботи у навчанні української мови, сприяють поглибленню і розширенню набутих учнями на уроках мови знань, допомагають краще засвоїти матеріал гімназійного курсу, удосконалити навички аналізу різних форм мови, розширювати лінгвістичну ерудицію гімназистів, формувати мовне чуття. У процесі вивчення інтегрованих спецкурсів розвиваються творчі здібності, дослідницькі вміння й навички, зростає роль самостійної, індивідуальної, диференційованої роботи, що значною мірою сприяє підготовці учнів до подальшого професійно-орієнтованого навчання.

Третій розділ дисертаційного дослідження – “Технологія навчання української мови” – присвячено сучасним підходам до організації навчально-виховного процесу в гімназії (реалізації принципів індивідуалізації і диференціації, інтеграції й інтенсифікації навчання з урахуванням освітньо-виховних завдань курсу української мови, а також своєрідного суб'єкта навчання – здібного учня).

Спостереження показали, що успішне засвоєння навчального матеріалу залежить не тільки від пізнавальних можливостей і здібностей учнів, але й такої організації вчителем роботи на уроці, коли кожний здібний учень працює з найвищим навантаженням для одержання ним максимально можливих результатів. Цього можна досягти саме через диференційований підхід до учнів, завдяки якому форми і методи навчання пристосовуються до індивідуальних здібностей учнів, сприяють їхньому розвитку.

Практика показує, що на перехідному етапі розвитку мовної освіти в гімназії доцільно використовувати як групову, так й індивідуальну форми роботи, щоправда, нині спостерігається активізація останньої. Це можна пояснити, на нашу думку, новим статусом суб'єкта навчання, з одного боку, та прагненням керівника навчального процесу задовольнити потреби, здібності, інтереси кожного здібного учня, з іншого боку.

Вважаємо, що обов'язковими компонентами навчального процесу мають бути самостійна, частково-пошукова й дослідницька робота. Саме ці компоненти допомагають закласти глибоку основу філологічної і загальнокультурної підготовки гімназистів, повніше врахувати їхні індивідуальні особливості.

Безперечно, дидактична система навчання спрямовує вчителя на розв'язання протиріч між індивідуальним характером здобуття знань учнем та колективним характером їх застосування. Як групова, так й індивідуальна форма роботи передбачають забезпечення ефективного сприймання і адекватного розуміння нової навчальної інформації учнем, ознайомлення із зразками виконання проблемних завдань, вироблення практичних умінь і навичок та закріплення їх у самостійній творчій роботі.

Індивідуальна форма роботи у навчанні учнів гімназії, на наше переконання повинна реалізуватися на засадах диференціації мовного матеріалу курсу за ознаками методичної доцільності (відповідність цілям і завданням курсу) і складності (відповідність рівню мовної компетенції учня).

Досвід переконує: щоб забезпечити ґрунтовні знання учнів, підвищити їх мовленнєву культуру, ефективність і якість роботи у процесі вивчення української мови, необхідно органічно поєднувати традиційні і сучасні набутки методики.

Одним із шляхів інтенсифікації навчання української мови в гімназії є застосування різних способів структурування програмового матеріалу з використанням узагальнюючих таблиць і схем, що містять головні теоретичні відомості і факти мови.

Вивчення мовного матеріалу укрупненими частинами забезпечує потрібну якість знань, їх системність. В учнів формуються узагальнюючі поняття, які дуже важливі у навчанні.

Експериментально доведено доцільність і можливість на півроку раніше завершити теоретичний курс мови в гімназії. Узагальнення і повторення пройденого протягом усього періоду навчання повинно проводитися на вищому рівні синтезу й систематизації, з використанням завдань і вправ, що потребують умінь застосовувати набуті знання в різних ситуаціях, особливо в нестандартних. Компактніше будується система занять, спрямованих на зміцнення і подальше вдосконалення комунікативних умінь і навичок учнів. Завдяки "стисненню" програмового матеріалу з'являється реальна можливість планувати систему різнотипних уроків у межах конкретного розділу гімназійного курсу мови.

Робота з узагальнюючими схемами дозволяє забезпечити стислий виклад і зображення основних положень нового навчального матеріалу, чітке визначення основних його ідей.

Використовувати узагальнюючі схеми на уроках української мови в гімназії краще всього з 5 класу, що дозволить розвивати в учнів аналітичне

і синтетичне мислення: зошит з узагальнюючими схемами даватиме їм цілісну картину окремих розрізнених правил, допомагатиме тримати в пам'яті логічні зв'язки певного визначення, бо здебільшого узагальнюючі схеми мають характер алгоритму і служать для практичного використання.

Однією з переваг узагальнюючої схеми є її динамічність. У завершеному вигляді вона є таблицею, але відмінність у тому, що матеріал на ній подається поступово, в міру засвоєння його учнями. Це дає змогу не забігати наперед, не вгадувати результати, а бути присутніми при "народженні" граматичного правила і самим творити його.

Узагальнюючі схеми сприяють глибшому засвоєнню знань ще й тому, що вивчення правила лише за підручником має обмежені можливості багаторазового повторення його. За узагальнюючою ж схемою можна повторити матеріал на уроці приблизно шість разів, а саме: 1) під час творення узагальнюючої схеми; 2) зображення її на дошці; 3) перенесення в зошити; 4) виконання вправ із використанням схеми; 5) зіставлення схеми з матеріалом підручника; 6) формулювання висновків. Крім того, вивчати теоретичний матеріал не лише за лінійним, а й спіралевидним принципом, який має ряд переваг: по-перше, дозволяє учителеві чітко визначити послідовність пояснення теоретичного матеріалу, який учні повинні сприйняти як цілісну теоретичну систему; по-друге, дає змогу організувати повторення раніше вивченого матеріалу й пов'язати його з наступним, що буде вивчатися пізніше, по-третє, допомагає вчителю визначити якість засвоєння раніше вивченого матеріалу й виявляти доцільність кількарізного повторення теоретичних відомостей, по-четверте, сприяє контролю й коригуванню поетапного засвоєння виучуваної теми.

Якщо у навчальному процесі учень адаптується до системи навчання, підпорядковується умовам і вимогам учителя, то у самостійній навчальній діяльності відбувається зворотнє: учень адаптує систему навчання до себе, до своїх здібностей, характеру, темпераменту, створюючи, по суті, свою методику учіння, так само, як і свою власну систему знань, умінь і навичок.

Особливі перспективи у лінгвістичній підготовці сучасного гімназиста відкриває комп'ютеризоване навчання, оскільки комп'ютер дає змогу розкрити внутрішні інтелектуальні та емоційні резерви особистості учня, забезпечує необхідні умови для керування його самостійною пізнавальною діяльністю, підвищує ефективність навчання, з одного боку, та розширює психолого-педагогічні можливості вчителя, з іншого. Слід зауважити, що комп'ютер, як і інші технічні засоби навчання, не замінює вчителя в навчальному процесі, а навпаки, підсилює його роль як організатора навчання, полегшує його працю та звільняє його для творчої педагогічної діяльності. До того ж технічно-дидактичні особливості комп'ютера дозволяють ефективно використовувати модульно-розвивальну систему, великоблокові структури мовного матеріалу, алгоритми, а також

створювати адаптивні навчальні системи, тобто навчальні програми, у яких почерговість проходження навчального матеріалу та характер його викладу залежить від етапу навчання та індивідуальних особливостей учня; автоматизовані навчальні курси за розділами, навчальні посібники тощо.

Використання комп'ютера у дослідному навчанні дало змогу кожному учневі навчатися не тільки за нових умов, але й по-новому. Річ у тому, що частина навчальної інформації, отримуваної раніше головним чином від учителя або з підручника, подається тепер на екрані, змінюючи таким чином характер навчання, що відбувається у взаємодії з комп'ютером. Комп'ютеризоване навчання передбачає не пасивне сприймання інформації, а активну взаємодію з джерелом інформації, яка досі була можливою лише при індивідуальному навчанні або при групових формах навчальної діяльності. Отримання інформації і завдання від машини, виконання останнього, негайний зворотний зв'язок у вигляді реакції машини (репліки, оцінки), виправлення помилки, перехід до виконання наступного завдання вимагають постійної активності учня. Пасивне запам'ятовування навчального матеріалу змінюється активною діяльністю, спрямованою не тільки на засвоєння, але й на формування умінь й навичок його використання в тих чи інших комунікативних ситуаціях.

Очевидно, що жодна з існуючих систем навчання не в змозі організувати таку "щільність" навчального спілкування і частотність уживання мовного матеріалу. Так, на уроці вчитель через об'єктивні причини не може забезпечити необхідну частотність уживання мовних одиниць у мовленні, позаяк він обмежений часом уроку, навчальною програмою, кількістю учнів у класі тощо. У процесі ж комп'ютеризованого навчання можливість тренування на одному й тому ж мовному матеріалі практично необмежена, оскільки час роботи з комп'ютером та частотність звернення до виучуваного матеріалу учень визначає самостійно. Крім того, комп'ютеризоване навчання сприяє розвитку пізнавальної, тренувальної та дослідницької діяльності здібного учня.

Із розвитком засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій нині у технології навчання виокремилися два нові напрями – навчання із застосуванням засобів мультимедіа та віддаленого (дистантного навчання), яке використовує у навчанні електронну пошту та Internet.

Віддалене (дистантне) навчання – це нова форма навчання, в якій учень фізично віддалений від викладача, але може активно спілкуватися з ним за допомогою комп'ютера через систему телекомунікаційних мереж. Учень може брати участь у телелекціях, семінарах і конференціях, безпосередньо контактувати з учителем, ученим, віддаленим від нього на тисячі кілометрів і отримувати консультації. До того ж, учень так само як і вчитель, отримує доступ до міжнародних інформаційних центрів, бібліотек різних університетів, банків наукової і навчальної інформації. При цьому

навчальний процес забезпечується навчально-методичними, інформаційними та довідковими матеріалами (тексти, вправи, словники, енциклопедії, комп'ютерні програми тощо), матеріалами для науково-дослідної роботи (журнали, монографії і т. ін.), а також забезпечується вихід на джерела інформації інших країн.

Практика переконає, що відомі високоефективні системи навчання заслуговують якнайшвидшого впровадження у гімназійну практику. Комп'ютер як засіб навчання створює реальні можливості для розробки і впровадження вдосконалої методики, а також укладання дидактичних матеріалів до занять, створення принципово нових словників, довідників, комунікативних підручників, навчальних посібників для учнів і т.д.

У четвертому розділі – “Методики вивчення основних розділів курсу української мови в гімназії” – досліджується взаємозв'язок комунікативних і власне мовних системних принципів засвоєння здібними учнями основних розділів української мови в гімназії.

Під час вивчення фонетики учні оперують одиницями трьох систем: фонетичною, фонологічною і графічною, тому особливості засвоєння фонетики і графіки української мови полягають у поетапному формуванні орфоепічних і орфографічних умінь і навичок у зв'язку з вивченням фонетики, морфеміки, словотвору і морфології. Усі однотипні правописні факти української мови узагальнені й подаються у вигляді орфографічних правил, які звільняють учнів від необхідності запам'ятовувати написання кожного слова і забезпечують вміння писати правильно групу слів, об'єднаних на основі фонетичної чи граматичної спільності.

Свідоме оволодіння орфографічним правилом неможливе без належних фонетичних чи граматичних знань. Вивчення звукової системи української мови здійснюється за принципами наступності й перспективності і має безперервний характер. Вивчення фонетики і графіки української мови вимагає наукової характеристики звукової і графічної систем, врахування особливостей їх засвоєння здібними учнями, застосування нових технологій навчання мови.

У процесі дослідного навчання для формування в учня орфографічних навичок мала опора на ті основні поняття, які або специфічні для самої орфографії (орфограма, види і типи орфограм, принципи правопису), або, не будучи орфографічними, становлять теоретичну основу правил (частина мови, відмінювання, дієвідмінювання, однокорінні слова тощо). Вільне оперування на письмі цією теоретичною основою визначало успішність оволодіння учнями гімназії нормами правопису.

Знати мову – означає опанувати її структуру і лексику. У публікаціях (3, 6, 8, 12, 13, 23, 29) виділено основні принципи, на яких ґрунтується вивчення всіх лексичних понять, а саме: екстралінгвістичний, лексикограматичний, семантичний і діахронічний, а також ефективні прийоми

для збагачення словникового запасу учнів, як-от: 1) з'ясування значення слова через показ моделі, малюнка, предмета, який воно називає; 2) морфологічний, словотворчий, та етимологічний аналіз; 3) синонімічні та антонімічні пояснення; 4) розклад родових понять на видові і відведення видових понять від родових; 5) введення слова, словосполучення в контекст; 6) робота з тлумачним словником тощо.

Опорними відомостями про вивчення будови слова є поняття про споріднені слова і про форми одного й того ж слова, тому під час проведення формуючого експерименту учні при виконанні вправ зіставляли морфемний і словотвірний аналіз слів. При вивченні структури слів виявляли способи їх творення і, навпаки, при вивченні способів творення слів виявляли їх структуру. Це в свою чергу сприяло виробленню в учнів навичок самоконтролю.

Враховуючи закономірні зв'язки між морфологією і синтаксисом у мові та особливості засвоєння гімназистами граматики, у дослідному навчанні було враховано такі принципи відбору синтаксичного матеріалу для уроків морфології: 1) принцип важливості певних відомостей у синтаксичній системі мови; 2) принцип морфологічної вираженості; 3) принцип значення матеріалу для формування граматичних та правописних навичок та розвитку мовлення; 4) принцип рівня труднощів в оволодінні синтаксичним матеріалом.

Морфологія і синтаксис найповніше виявляють ознаки мови як цілісної системи. Під час вивчення морфологічних категорій обов'язково враховуються синтаксичні ознаки, а синтаксичні ознаки обумовлюються певними морфологічними властивостями. Засоби кожного мовного рівня набувають повноти свого значення тільки в найменшій комунікативній одиниці (реченні), що є об'єктом вивчення синтаксису. Звідси впливає важлива роль синтаксису для формування комунікативних умінь і навичок.

Учні гімназії засвоюють такі поняття, як предикативність, типи підрядного зв'язку, інфінітивні, вокативні, еліптичні речення, невласне пряма мова, період.

Багатокомпонентні складносурядні і безсполучникові речення у гімназії не розглядаються окремо. Складнопідрядні ж речення з кількома підрядними та складні речення з різними видами зв'язку (сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим) вивчаються окремо, оскільки порівняно із звичайними складними двокомпонентними реченнями вони мають деякі особливості, пов'язані з різновидами підрядного зв'язку (супідрядність, послідовна підрядність), яких немає у двокомпонентних реченнях, з рівнями членування тощо.

За допомогою ускладнених речень передаються найскладніші думки, тому не випадково вивчаємо їх у 8 класі після того, як учні ознайомляться з простими реченнями та складними двокомпонентними.

Особливо важлива роль таких конструкцій у писемному мовленні. Дослідники цих конструкцій відзначають широке функціонування їх в основних стилях мови – художньому, публіцистичному, науковому. Це підтверджується і нашими дослідженнями.

Широко використовують складні багатокomпонентні речення учні 8-9 класів, пишучи творчі роботи. Тому необхідність глибокого засвоєння цих конструкцій старшокласниками не викликає сумнівів. При цьому першорядного значення набувають два види роботи: аналіз готових речень і конструювання їх. Спостереження показали, якщо гімназисти добре засвоїли специфіку простих і складних неускладнених речень, то для них не становитиме особливих труднощів аналіз складних ускладнених речень і конструювання їх.

Засвоївши синтаксичну природу складних багатокomпонентних речень, принципи їх конструювання, учні правильно використовуватимуть їх у зв'язному усному і писемному мовленні.

У чинній і пропонованій нами програмах розвиток зв'язного мовлення виділено в окремі розділи для кожного класу, завдяки чому матеріал подано в певній системі, в порядку зростаючих труднощів. Робота з розвитку зв'язного мовлення проводиться не ізольовано, а у зв'язку з вивченням фонетики, лексики, будови слова, словотвору, морфології, синтаксису.

Науковцями активно досліджуються проблеми збагачення словникового запасу учнів, стилістичної грамотності, методики розвитку зв'язного мовлення (О.М.Біляєв, М.С.Вашуленко, М.І.Пентилюк, Д.М.Кравчук, В.Я.Мельничайко, Г.В.Онкович, М.Г.Стельмахович).

Принцип зв'язку усного і писемного мовлення діє на основі закономірності про випереджаюче засвоєння усного мовлення. Кожна з форм української мови має свої особливості, що засвоюються учнями в процесі розвитку мовлення. Ці особливості двох форм вимагають різного підходу до їх вивчення. Знаючи специфіку усного і писемного мовлення, треба навчати учнів гімназії правильно, виразно говорити і передавати свої думки на письмі.

На уроках основного курсу у процесі вивчення найбільш важливих елементів мовної системи (фонетики, лексики, словотвору, морфології, синтаксису) формуються необхідні поняття культури мови – мовна норма. Знання норм літературної мови є теоретичною основою для розвитку мовленнєвих навичок. У методиці цей процес розглядається як реалізація ідеї про єдність теорії з практикою.

Уміле використання гімназистами знань мовної системи у своїй мовленнєвій діяльності - основна суть розвитку мовлення. Ця робота передбачає не тільки показ функціонування тієї чи іншої мовної одиниці, а й активну мовну практику учнів на основі різних вправ. Отже, розвиток мовлення – це всі види роботи вчителя, які проводяться спеціально та у

зв'язку з вивченням гімназійного курсу (граматики, словотвору, правопису і т. д.) для того, щоб учні оволоділи мовними нормами (вимовними, лексичними, морфологічними, синтаксичними), а також умінням висловлювати власні думки в усній і писемній формі, користуючись потрібними мовними засобами відповідно до мети, змісту мовлення і умов спілкування.

Спостереження за практичною діяльністю вчителів-словесників гімназії, аналізи контрольних робіт, що проводилися під час проведення дослідно-експериментального навчання, власний досвід роботи із здібними учнями дають підстави для сумнівів щодо ефективності механічного перенесення із загальноосвітньої школи в практику роботи гімназії відомих моделей навчання, переобтяжених формальними тренувальними вправами та епізодичними завданнями написати твір на морально-етичну тему, розповідь або опис за вказаною темою, скласти план до теми підручника чи кілька речень до певного правила.

Відсутність систематичної цілеспрямованої роботи не сприяє формуванню визначених програмою із рідної мови конкретних навичок та вмінь з усного і писемного мовлення учнів, до того ж не може вдовольнити соціальне замовлення, яке передбачає вміння відповідно реагувати в різних ситуаціях спілкування рідною мовою, усного і писемного.

Успішне спілкування в усній і писемній формах потребує дотримання норм (орфоепічних, лексичних, граматичних, стилістичних, орфографічних, пунктуаційних) української літературної мови. Звісно, що мові високої культури властиві багатство словника, різноманітність граматичних конструкцій, художня виразність, логічна стрункість.

Зважаючи на те, що в процесі мовлення доводиться вирішувати проблеми, пов'язані зі змістом висловлювання, його побудовою і мовним оформленням, необхідно практикувати такі види роботи, які б формували певні комунікативні вміння.

Створення системи розвитку зв'язного мовлення – завдання складне. Необхідно враховувати ряд факторів: формування комунікативних умінь (осмислення теми і головної думки, добір і систематизація матеріалу, реалізація задуму, удосконалення написаного), оволодіння усною і писемною формою висловлювань, типами і стилями мовлення. Усе це зумовлює багатогранність, навчальної роботи. Однак у вирішенні всієї різноманітності проблем не може бути черговості – їх необхідно вирішувати комплексно.

Оскільки у гімназійних класах, де інтелектуальний фон і позитивний мотив у навчально-пізнавальній діяльності значно вищі, ніж у відповідних класах загальноосвітньої школи, словесникові необхідно створити максимально сприятливі умови для мовленнєвої самореалізації здібних і філологічно обдарованих учнів через впровадження у практику творчих вправ, дослідницько-пошукових завдань, проведення мовних спостережень

і дослідів, лінгвістичних ігор, створення монологічного й діалогічного мовлення з урахуванням ситуації спілкування тощо.

Публікації (1, 2, 9, 13, 19, 33) підтверджують, що ефективність системи роботи з розвитку зв'язного мовлення значно підвищується, якщо під час виконання різних видів вправ передбачається взаємозв'язок між усною і писемною формами виконання (між переказами і творами, замітками в газету й тематичними виписками, письмовими й усними виступами, написаннями доповіді, реферату й статті), забезпечується логічне продовження мовного розвитку учнів, розв'язуються важливі завдання національно-патріотичного виховання.

Текст як одиниця комунікації виявляється оптимальним засобом розвитку й удосконалення комунікативних умінь, навичок і здібностей учнів. Методично продумана робота з текстом професійного спрямування допоможе сформуванню у свідомості гімназиста всебічне уявлення про свою майбутню спеціальність.

На замовлення МО України в 1998 році видано (у співавторстві) навчально-методичний комплект для випускних екзаменів у школах різних типів (9-11), які масово використовуються в усіх загальноосвітніх закладах України і забезпечують засвоєння, перевірку, самоперевірку й закріплення гімназійного курсу української мови.

Дібрані тексти відображають рівень розвитку сучасної української літературної мови, різноманітність синтаксичних конструкцій, лексичну повноту і багатство стилістичних засобів, сприяють утвердженню норм української літературної мови. За тематикою тексти представляють українську літературу, історію і культуру, зокрема творчість письменників, що введено в програми з української літератури, історико-публіцистичні праці відомих діячів української культури, сучасну публіцистичну, науково-популярну літературу.

Хоча збірник "Українська мова. Тексти для переказів" пропонується для випускних іспитів у школах України різних типів, у ньому, крім текстів для контрольних переказів, є й тексти для переказу всіх видів.

Матеріал дібрано за різними рівнями складності так, щоб частину його можна було використати в гімназіях не лише на випускному екзамені, а й для творчої роботи на уроці, передбачено використання різноманітних форм і методів активізації знань учнів, засвоєння ними вивченого матеріалу та для вироблення стійких умінь і навичок грамотного мовлення і письма.

У навчально-методичному посібнику "Українська мова. Як писати переказ" охарактеризовано види переказів та методику їх проведення в середній школі, гімназії, ліцеї (докладний, стислий, вибірковий, творчий, контрольний переказ тощо) значну увагу приділено характеристиці тексту, мовним засобам текстотворення, роботі над різними типами мовлення.

У посібнику висвітлюються й питання культури мови, що постають у зв'язку з роботою над переказом. Особливою темою посібника є опис методики розвитку зв'язного мовлення учнів гімназії.

Заключний п'ятий розділ – “Експериментально-дослідне навчання за розробленою методикою” – висвітлює зміст і програму експерименту (форми, методи, прийоми роботи), спрямовані на формування мовної компетенції гімназистів і підготовку їх до подальшого професійно-орієнтованого навчання. У цьому розділі проаналізовано результати дослідного навчання.

Відсутність упродовж тривалого часу наукових розробок змісту освіти в гімназії, програм і підручників, належної кількості довідкової літератури, методичних посібників, інноваційного оснащення для впровадження в практику навчання української мови сучасних технологій, недостатня професійна підготовка спричинили механічне перенесення в гімназію традиційної методики навчання української мови, без урахування мети і завдань освітнього закладу нового типу, інтелектуальних можливостей, нахилів здібних учнів.

Констатуючий експеримент показав, що 82,7% учителів української мови відчувають серйозні утруднення в роботі.

Передусім це пов'язано з тим, що навчання української мови продовжує бути екстенсивним, пов'язаним не стільки з якісними, скільки з кількісними показниками, що призводить до надуживання різними, часто неадекватними методами роботи, до орієнтації на досягнення не максимально високих, а відносно достатнього рівня знань випускників. Учителі надмірно захоплюються лекційним викладом мовного матеріалу, що значно ускладнює процес засвоєння учнями теорії і призводить до того, що на формування зв'язного мовлення, дослідницьких умінь і навичок, культури спілкування не залишається часу.

Про особливості навчання української мови в гімназії вперше було заявлено в 1994 році в фаховому журналі “Дивослово” (14), на яку відгукнулися науковці, методисти і вчителі української мови гімназій міст Києва, Кривого Рогу, Херсона, Луганська, Черкас, Умані, Одеси, Маріуполя. Більшість із них у подальшому взяли участь у підготовці програм, підручників, посібників, робочих зошитів, методик, науково-методичних статей. Проблема навчання української мови в гімназії стала особливо актуальною, про це свідчать публікації (8-12, 15).

Експериментальна перевірка розробленої методики, що проводилася в 10 гімназіях України (Дніпропетровська обласна гімназія-інтернат, Довгинцівська педагогічна гімназія №24, Тернівська гімназія №80 (м. Кривий Ріг), Луганська обласна, Рівненська обласна, Черкаська обласна, Уманська міська гімназія №1, міська гімназія №5 (м. Маріуполь), Херсонська міська гімназія №6, українська гімназія Ватутінського району

“Троещина” (м. Київ) показала, що навчання української мови в гімназії дозволяє розкривати учням багатство виражених засобів мови, красу слова. Експериментальне навчання будувалося головним чином так, щоб гімназисти ставали активними учасниками процесу пізнання.

До участі у формуючому експерименті залучено 19 учителів української мови, 462 гімназисти, з яких 225 навчалися в експериментальних класах. При відборі контрольних та експериментальних класів ураховувалося, щоб інтелектуальний потенціал учнів був приблизно однаковим.

Мета педагогічного експерименту – створення науково обґрунтованої методики навчання української мови в гімназії та перевірка її ефективності.

Укладаючи експериментальну програму, ми виходили з положення про розвиваючий характер навчання, спрямований на саморозвиток особистості, співробітництво учителя й учнів; індивідуалізацію та диференціацію навчання, щоб повніше забезпечити творчий розвиток кожного учня, враховувати особливості його інтелектуальної, емоційно-вольової та дійово-практичної сфери, фізичного й психічного стану, оптимізацію навчально-виховного процесу, що передбачає досягнення кожним учнем найвищого саме для нього рівня розвитку творчих здібностей, обдарованості, знань, умінь і навичок, психічних функцій, способів діяльності.

Для вдосконалення технології навчання української мови в гімназії було вирішено приступити до розробки нової, ефективнішої методики.

Робота розпочалася з усебічного аналізу досвіду навчання української мови в гімназії, аналізу психолого-педагогічної, навчально-методичної, лінгвістичної літератури, законодавчих документів із досліджуваної проблеми.

У процесі експерименту враховувалося те, що в гімназіях навчаються здібні та обдаровані діти, тому перед учителями ставилася вимога брати до уваги такі психологічні фактори, як потреби, мотиви, інтереси, інтелектуальний рівень, спиратися на розвинене мовне чуття, асоціативне мислення, словесно-логічну, і образну, оперативну пам'ять.

Для проведення дослідного навчання було окреслено коло таких умов:

1. Під час поділу на експериментальні й контрольні класи добиралися з приблизно однаковим рівнем загального й мовного розвитку учнів.
2. Здійснення навчання в експериментальному й контрольному класах одним і тим же вчителем.
3. Проведення експериментальної роботи протягом усього курсу вивчення української мови в 5-11 класах гімназії.

Методичними рекомендаціями забезпечувались усі вчителі експериментальних класів.

Предбачалося, що в контрольних класах гімназисти будуть навчатися за традиційною методикою, а в експериментальних – за програмою, розробленою нами, а також за посібником у двох книгах і робочим зошитом

до нього, створених з урахуванням результатів проведеного експерименту й побажань учителів та учнів гімназії, рекомендованих Міністерством освіти України для масового використання в школах різних типів (3, 4, 6).

У першій книзі посібника подано теоретичний курс української мови – від фонетики до стилістики. Орфографію і пунктуацію викладено не розосереджено, як у шкільному курсі, а компактно, в межах окремих розділів.

Поряд з теоретичною частиною вміщено словесні ключі, моделі-опори, алгоритми, узагальнюючі схеми і таблиці до однієї теми, до кількох, до всього розділу.

Для розвитку творчого мислення учнів пропонуються досліді, мовні спостереження, які самі породжують узагальнення і розв'язання, допомагають робити правильні висновки.

Перед теоретичною частиною вміщено основні вимоги до змісту усних і письмових відповідей та культури мовлення учнів.

Виклад теоретичних відомостей дає можливість вивчати тему відповідно до індивідуальних темпів засвоєння програмового матеріалу кожним учнем гімназії.

Для практичної роботи запропоновано ряд оригінальних форм організації самостійної підготовки учнів: проблемно-пошукові завдання, досліді, мовні спостереження, завдання творчого характеру, подаються зразки різних видів розбору – фонетичного, лексичного, за будовою, словотвірного, морфологічного, синтаксичного, пунктуаційного, орфографічного, стилістичного (як усного, так і письмового).

Хоч завдання і вправи дібрано значно вищого рівня складності, ніж у підручниках для загальноосвітніх шкіл, вони доступні і посилені для гімназистів.

Завершується друга книга розділом “Тексти диктантів. Завдання для самоконтролю. Відповіді”, що містить словникові, вибіркові, пояснювальні диктанти, диктанти-переклади, вільні, творчі, самодиктанти, диктанти “Перевіряємо себе”, контрольні диктанти. Текстовий матеріал дібрано з класичної, сучасної української та зарубіжної літератури, фольклору.

Розділ “Зв'язне мовлення” передбачає такі види робіт: систематизацію дібраного матеріалу до твору за картиною; переказ тексту розповідного характеру з елементами опису місцевості; вибірковий переказ; стислий переказ розповідного характеру з елементами опису пам'яток історії і культури; роботу над творами; твір-роздум на морально-етичну тему; реферат; твір-роздум на суспільну тему тощо.

У “Робочому зошиті з відповідями” теоретичний матеріал подається переважно у загальних схемах і таблицях за розділами поглибленого курсу мови. Значне місце відведено проблемно-пошуковим завданням та практичним порадам. Крім цього, у зошиті передбачено орієнтовні відповіді на складні питання, з якими учневі важко самостійно справитися.

Для перевірки ефективності розробленої нами методики навчання української мови в 5-11 класах гімназії після вивчення кожного розділу програми проводилися спостереження над мовним матеріалом, мовний аналіз, написання диктантів, творів різних жанрів, а також контрольні зрізи трьох рівнів складності, а саме: *рівень репродукції (Р)*, *рівень уміння (У)*, *рівень трансформації (Т)*.

Рівень репродукції визначає вміння учня відтворювати засвоєні знання. Цей рівень є інформаційним мінімумом вивчених тем.

Рівень уміння передбачає глибоке розуміння учнем суті проблеми, здатність застосовувати засвоєний матеріал практично під час розв'язання тих чи інших завдань і отримання суб'єктивно нової інформації. Це базовий рівень.

Рівень трансформації є, з одного боку, своєрідною базою для одержання нових знань (знань трансформації), з іншого боку, для успішного виконання завдань цього рівня учень повинен володіти знаннями з усіх вивчених розділів гімназійного курсу української мови, уміти їх аналізувати. Завдання третього рівня – комплексні завдання, вони є своєрідним лакмусом для визначення професійних нахилів учня.

До завдань усіх рівнів подано такі умовності:

Р – *рівень репродукції*;

У – *рівень уміння*;

Т – *рівень трансформації*.

Наводимо таблицю, в якій узагальнюються якісні та кількісні показники у %.

Характер виконаного завдання	Експериментальні класи			Контрольні класи		
	Довгинцівська гімназія №24 м. Кривий Ріг	Херсонська гімназія № 6	Луганська обл. гімназія	Довгинцівська гімназія №24 м. Кривий Ріг	Херсонська гімназія № 6	Луганська обл. гімназія
Завдання (Р)						
викон. на "5"	28%	25%	20%	18%	16%	14%
викон. на "4" і "3"	72%	74%	69%	73%	72%	72%
викон. на "2"	—	1%	11%	9%	12%	14%
Завдання (У)						
викон. на "5"	25%	22%	18%	13%	9%	7%
викон. на "4" і "3"	74%	73%	71%	76%	74%	71%
викон. на "2"	1%	5%	11%	11%	17%	22%
Завдання (Т)						
викон. на "5"	22%	18%	13%	10%	7%	5%
викон. на "4" і "3"	76%	79%	72%	77%	63%	62%
викон. на "2"	2%	3%	5%	13%	26%	33%

Аналіз робіт свідчить, що якість знань, умінь і навичок учнів експериментальних класів вища, ніж контрольних. Гімназисти, які навчалися в експериментальних, виявили більш глибокі й міцні знання та вміння вільно оперувати ними на практиці.

Експериментальна перевірка ефективності навчання української мови в гімназії і процес засвоєння знань з предмета, формування в учнів мовних та мовленнєвих умінь і навичок передбачали не лише оцінку і корекцію розробленої методики, а й запровадження її у практику закладу нового типу. Загалом експеримент показав, що досліджувана методика навчання української мови в гімназії дозволяє забезпечити необхідні дидактичні умови навчання (варіативність мовного матеріалу, максимальне врахування інтелектуальних запитів і здібностей гімназистів, залучення їх до пошуково-дослідницької діяльності, застосування інноваційних технологій навчання).

Упровадження спеціально розробленої дидактичної моделі навчання здібних і обдарованих учнів підтвердило нашу гіпотезу про необхідність забезпечення дидактичних вимог навчання української мови (варіативність мовного матеріалу, максимальне врахування інтелектуальних запитів і здібностей гімназистів, залучення їх до пошуково-дослідницької діяльності, застосування інноваційних технологій навчання). Проблема навчання української мови в гімназії не вичерплюється результатами виконаного дослідження. Практика вимагає нових підходів до навчання української (державної) мови в гімназії.

У висновках формулюються теоретичні узагальнення та результати досліджуваної проблеми, огляд яких дозволяє подати їх у такому змістовно-тематичному плані:

1. Аналіз стану мовної освіти в гімназіях засвідчує, що за роки їхнього функціонування в незалежній Україні помітно зросла роль української мови в духовному житті здібної та обдарованої молоді.

2. Розроблена на основі педагогічного проектування методична система навчання української мови в гімназіях включає: а) підготовку навчально-методичного комплексу для вчителя (програма, підручники, посібники); б) розробку технології навчання здібних і обдарованих учнів.

3. Наукова достовірність виучуваного матеріалу, змістова наповненість, що дає імпульс для різнобічного розвитку особистості, є важливими чинниками, які в сполученні з правильним вибором типу, структури уроку та методів навчання сприяють підвищенню ефективності занять зі здібними учнями.

4. В експериментально-дослідному навчанні ефективною виявилася система узагальнюючих схем, таблиць, мнемонічних прийомів та алгоритмів, що створювало можливості для варіативного повторення і закріплення мовного матеріалу гімназистами, а також продукування розгорнутих лінгвістичних міркувань.

5. Використання у практиці гімназій, поряд із уроком, таких форм навчання, як лекції, семінари, заліки, колоквиуми, уроки творчого спілкування, уроки творчої лабораторії учня та ін. виявилися ефективними в утвердженні нових форм співробітництва вчителя і учня.

6. Розроблені й апробовані форми проведення занять спецкурсів у гімназіях дають можливість вибору, варіювання, а головне, спонукають учителів до творчого підходу у навчанні української мови, сприяють поглибленню і розширенню їх лінгвістичної і педагогічної ерудиції. У процесі вивчення інтегрованих спецкурсів в учнів розвиваються творчі здібності, дослідницькі вміння й навички, зростає роль самостійної індивідуальної роботи, що значною мірою сприяє підготовці їх до сприймання курсів у вищих закладах освіти.

7. Дидактична модель ефективної лінгвістичної підготовки здібних і обдарованих учнів, спроєктована на основі аналізу психолого-педагогічної, методичної літератури й результатів констатуючого експерименту передбачає:

- вивчення оновленого змісту української мови (лінгвістичного, етнокультурознавчого, функціонально-стилістичного, методологічного його компонентів);
- реалізація принципів індивідуалізації, диференціації, інтеграції, інтенсифікації навчання;
- оптимальне поєднання традиційної методики навчання та інноваційних технологій з високим дидактичним потенціалом (навчально-методичний комплект, комп'ютер, глобальна комп'ютерна мережа Internet тощо);
- забезпечення оптимальних дидактичних умов навчання (варіативність дидактичного матеріалу, максимальне врахування інтелектуальних запитів і здібностей гімназистів, залучення їх до пошуково-дослідницької діяльності, професіоналізм учителя);
- формування мовної особистості з розвиненими самоосвітніми, творчими і дослідницькими навичками, належною мовною компетенцією, підготовленої до подальшого професійно-орієнтованого навчання.

Проведене теоретико-експериментальне дослідження свідчить про плідність і перспективність обраної теми та необхідність її подальшої наукової розробки.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Караман С.О. Методика навчання української мови в гімназії: Монографічне дослідження. – К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.: іл.- бібліогр.; С. 270-272.
2. Тихоша В.І., Караман С.О. Рідна мова: Підруч. для 8 кл. гімназій, ліцеїв та шк. з поглиб. вивч. укр. мови /За ред. д-ра філол. наук, проф. М.Я.Плющ – К.: Освіта, 2000. – 240 с.

3. Караман С.О. та ін. Українська мова. Усний і письмовий (диктант) екзамени. Поглиблений етап вивчення: Навчальний посібник у 2-х кн. /Кн 1-а. – К.: Магістр-S, 1998. – 216 с.
4. Караман С.О. та ін. Українська мова. Усний і письмовий (диктант) екзамени. Поглиблений етап вивчення: Навчальний посібник у 2-х кн /Кн 2-а. – К.: Магістр-S, 1998. – С.217-304.
5. Караман С.О. та ін. Українська мова. Усний і письмовий (диктант) екзамени. Поглиблений етап вивчення: Навчальний посібник у 2-х кн. / За ред. докторанта С.О.Карамана / Кн 1-2-а. – К.: Магістр-S, 1998. – 304 с.
6. Караман С.О. та ін. Робочий зошит до посібника. – К.: Магістр-S, 1998. – 48 с.
7. Караман С.О. та ін. Робочий зошит до посібника / За ред. докторанта С.О.Карамана. – К.: Магістр-S, 1998. – 88 с.
8. Караман С.О., Пентилюк М.І. Методика навчання української мови в середній загальноосвітній школі та школах нового типу. К.: Ленвіт, 2000. – 264 с.
9. Караман С.О., Мацько Л.І., Караман О.В. Як писати переказ. – К.: Магістр-S, 1998. – 224 с.
10. Українська мова. Збірник диктантів для випускних екзаменів /Л.І. Мацько, О.М. Мацько, С.О. Караман, О.М. Сидоренко. – К.: Магістр-S, 1998. – 192 с.
11. Українська мова. Збірник текстів для написання переказу на випускних екзаменах /Л.І. Мацько, О.М. Мацько, С.О. Караман, О.М. Сидоренко. – К.: Магістр-S. – 1998. – 256 с.
12. Караман С.О. Ваш репетитор: Посібник /Колектив авторів під керівництвом М.І.Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000. – 72 с.
13. Караман С.О. Поглиблене вивчення української мови в гімназіях та загальноосвітніх школах //Дивослово. – № 7. – 1994. – С. 34-37.
14. Караман С.О. Спецкурс “Актуальні проблеми поглибленого вивчення української мови в гімназії” //Дивослово. – № 11. – 1997. – С. 39-43.
15. Караман С.О., Пентилюк М.І. Методика навчання української мови в середній загальноосвітній школі. Програма для студентів спеціальності 8.010103 “Українська мова і література” факультетів української філології педагогічних університетів та інститутів. – К., Ленвіт. – 2000 р. – 52 с.
16. Караман С.О., Методика навчання української мови в школах нового типу. Програма для студентів спеціальності 8.010103 “Українська мова і література” факультетів української філології педагогічних університетів та інститутів. – К., Ленвіт. – 2000 р. – 32 с.
17. Караман С.О. Види робіт для формування в учнів гімназії комунікативних умінь і навичок /Складні питання вузівського курсу української мови: Збірник наукових праць. (за ред. В.В.Явір). –Кривий Ріг. – Вип. 1. – 1997. – С.43-50.

18. Караман С.О. Особливості вивчення теми “Відмінювання і правопис числівників” у гімназіях гуманітарного профілю /Складні питання вузівського курсу української мови: Збірник наукових праць. (за ред. В.В.Явір) – Кривий Ріг. – Вип. 2. – 1998. – С.63-71.
19. Караман С.О. Лінгвістичні основи навчання української мови в гімназіїв гімназії. /Збірник наукових праць. Випуск 13. – Херсон: Атлант, 2000. С.314-322.
20. Караман С.О. Розвиток усного мовлення під час вивчення однорідних членів речення у 8 класі гімназії: Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К., Логос, 2000. – Випуск 1. – Ч.2. – С.83-91.
21. Караман С.О. Спецкурс з української мови в гімназії гуманітарного профілю // Українська мова і література в школі. – №2, 2000. – С.60-62.
22. Караман С.О. Спецкурс з української мови в гімназії гуманітарного профілю // Українська мова і література в школі. – №3, 2000. – С.60-61.
23. Караман С.О. Технологія створення підручників і посібників для поглибленого вивчення української мови в гімназії. //Дивослово. – № 4. – 2000. – С. 39-43.
24. Караман С.О. Етнокультурознавчий компонент у змісті уроків гімназійного курсу мови. Проблеми загальної і професійної педагогіки: Збірник наукових праць. – Харків: Каравела, 2000. – С. 145-155.
25. Караман С.О. Професійна підготовка студентів-філологів до роботи в школах різних типів. Соціалізація особистості: Зб. наук. праць. – К.: НПУ, 2000. Випуск 1. – С. 163-172
26. Караман С.О. Уроки рідної мови в гімназії гуманітарного профілю: проблеми, пошуки, перспективи. Шляхи підвищення ефективності вивчення української мови та літератури (Мат. Всеукр. міжвуз. науково-практ. конф., 17-18 листок. 1999р.) – К.: Знання, 2000 – С. 59-69.
27. Караман С.О. Вивчення матеріалу з фонетики укрупненими частинами в 10 класах різних типів шкіл / Зб. наукових праць. – Кривий Ріг, 1996. – С. 27-33.
28. Караман С.О. Програма інтенсивного вивчення української мови. –К.: Товариство “Знання”, 1993. – 24 с.
29. Караман С.О. З історій поглибленого вивчення української мови: Зб. наукових праць у 2-х частинах. Частина 1. – Київ-Кривий Ріг: Козаки, 1996. – С. 86-92.
30. Караман С.О., Караман О.В. Лінгвометодичні і психологічні аспекти орфографічної грамотності учнів /Зб. наукових праць у 2-х частинах. Частина 1. – Київ-Кривий Ріг: Козаки, 1996. – С. 57-65.
31. Караман С.О., Караман О.В., Новопашина О.М. Формування в учнів орфографічних умінь і навичок на фонетичній основі /Зб. наукових праць у 2-х частинах. Частина 1. – Київ-Кривий Ріг: Козаки, 1996. – С. 106-111.

32. Караман С.О. Створення комп'ютерної підтримки на уроках української мови гімназії /Матер. науково-практичної конференції. – Слов'янськ, 1994. – С. 124-132.
33. Караман С.О. Аналіз змісту програм гімназійного курсу мови /Матер. науково-практичної конференції, Кіровоград, 1996. – С. 45-48.
34. Караман С.О., Караман О.В. Функціонально-комунікативна спрямованість навчання мови в гімназії /Матер. Всеукраїнської міжвузівської наукової конференції. – К.: Редакційно-видавничий центр Київський університет, 1997. – С. 117-123.
35. Караман С.О., Караман О.В. Аналіз змісту навчального матеріалу з мови в гімназіях гуманітарного профілю: Навчальний посібник. К.: 1998. – С. 31-41.
36. Караман С.О. Особливості вивчення теми “Дієприкметник” на уроках української мови в гімназії /Матер. Всеукраїнської конф. – Черкаси, 1999. – С. 112-120.
37. Караман С.О. Поглиблене вивчення фонетики в гімназії: Навч. посіб. – К.: Магістр-S, 1995. – 48 с.
38. Караман С.О. Українська мова. Поглиблений етап вивчення морфології. Посібник для учнів старших класів гімназій. – К.: Магістр-S, 1995. – 88 с.
39. Караман С.О. Українська мова. Поглиблений етап вивчення синтаксису: Посібник для учнів старших класів гімназій. – К.: Магістр-S, 1995. – 52 с.

АНОТАЦІЯ

Караман С.О. Зміст і технологія навчання української мови в гімназії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02. – теорія і методика навчання української мови. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2000.

Робота є теоретико-експериментальним дослідженням проблеми змісту і дидактичної моделі мовної освіти в гімназії. У дисертації викладено науково-обґрунтовану та експериментально перевірену технологію навчання здібних і обдарованих учнів, доведено доконечну потребу уточнення змісту і мети курсу української мови відповідно до сучасного рівня лінгвістичної науки, виявлено ефективні педагогічні умови навчання та форми проведення занять (аспектні уроки, уроки з розвитку зв'язного мовлення, факультативні заняття, спеціальні лінгвістичні курси тощо).

Особливу увагу приділено комунікативній та функціонально-стилістичній спрямованості у навчанні української мови, що забезпечує формування мовної компетенції учнів, підготовку до подальшого професійно-орієнтованого навчання.

Ключові слова: зміст курсу, технологія навчання, дидактична модель, модульно-розвивальні заняття, професійно-орієнтоване навчання.

АННОТАЦИЯ

Караман С.А. Содержание и технология обучения украинскому языку в гимназии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения украинскому языку. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2000.

Работа является теоретико-экспериментальным исследованием особенностей изучения украинского языка в гимназии. В диссертации освещены вопросы, касающиеся теории и практики обучения украинскому языку в школах нового типа, разработана целостная система обучения украинскому языку в гимназии, сформулированы цель и задачи, определены требования к знаниям, умениям и навыкам гимназистов по предмету.

Особое место занимает обучение языку на коммуникативно-деятельностной основе с использованием проблемных задач и упражнений.

В работе рассмотрены лингвистические понятия, которые легли в основу исследования (интеграция, дифференциация, индивидуализация, лингвометодические подходы, методы, приёмы обучения), исследованы различия в их трактовке. Проанализированы перспективы развития обучения в гимназии, из выпускников которой будут сформированы в следующие десятилетия управленческий аппарат, административно-хозяйственные, государственные, частные учреждения.

Анализируются методические пособия, школьные программы и учебники, изучен опыт работы лучших учителей Украины по обучению украинскому языку в гимназии.

В результате констатирующего среза знаний, умений и навыков выявлены типичные недостатки в организации учебной деятельности гимназистов, что позволило выделить главные задачи экспериментального исследования. Установлено, что в гимназии доминируют низкий и средний уровни, причем преобладающим является средний уровень, что требует серьезного повышения качества обучения.

В диссертации большое внимание уделяется коммуникативной и функционально-стилистической направленности обучения украинскому языку гимназистов, которая должна обеспечить формирование языковой компетенции учащихся, подготовку к дальнейшему профессионально-ориентированному обучению.

Анализ результатов формирующего эксперимента свидетельствует об эффективности предложенной методики обучения украинскому языку в гимназии 5-11 классов.

Матеріали дисертації дають теоретико-методическіе основи для удосконалення програм, учебників і посібників. Основні результати дослідження можуть бути використані в учебно-виробничому процесі гімназії, педагогічних інститутах і університетах.

Ключеві слова: зміст курсу, технологія навчання, дидактична модель, модульно-розвиваюче заняття, професійно-орієнтоване навчання.

ANNOTATION

Karaman S.O. The contents and technology of teaching the Ukrainian language. – Manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Pedagogics by specialty 13.00.02. – the theory and methods of teaching the Ukrainian language. Dragomanov National Pedagogical University, Kiev, 2000.

This work is a theoretical experimental research on the problem of the content analysis and didactic model of language education at Gymnasiums. The investigation suggests scientifically grounded and experimentally tested technology of teaching gifted and talented students. It also proves the necessity of specifying the contents and the objective of the Ukrainian language course in accordance with the up-to-date level of linguistics. The effective educational environment and the forms of classroom organization (aspect lessons, lessons of developing speaking skills, optional courses, special linguistic courses, etc.) have been identified.

Careful attention is paid to the communicative, functional stylistic aspects of teaching the Ukrainian language, so that the process of forming students' language competence and furthering their professional-oriented education is ensured.

Key words: the contents of the course, technology of teaching didactic model, module-developing lessons, professional-oriented education.

Підписано до друку 07.07.2000 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Умов.-друк. арк. 2,0. Тираж 100 екз. Замовлення № 272.

Видавництво та друк - Інформаційно-видавничий центр Товариства "Знання" України
03150, м.Київ, вул. Велика Васильківська (Червоноармійська), 57/3, к.214.
Тел. 227-41-45, 227-30-97

